

UOT: 811.512.1

BEHRUZ BEKBABAYİ*

İRANDA TÜRK DİLİNİN VƏZİYYƏTİ

XÜLASƏ

İran xalqının ən az yüzdə qırxını türklər təşkil edir. Bunlar İranın şimal-qərb və şimal-şərqində intensiv olaraq yaşamaqda olsalar da, İranın hər bir yerinə səpələnmiş vəziyyətdədirlər. Belə ki, otuz iki əyalətdən ibarət olan İranda elə bir əyalət tapmaq olmaz ki, orada türk yaşamasın. Məlum olduğu kimi, İranda türkcə təhsil aparılmır. Ancaq gedişatın göstərdiyi əlamətlər yaxın gələcəkdə qismən də olsa dövlət tərəfindən türkcə təhsilin də təşkil olunacağını ehtimal etməyə imkan verir. Bu səbəbdən İranda türkcə təhsil genişlənmədən öncə vəziyyət aydınlaşdırılmalıdır. Bu istiqamətdə yaxın gələcək üçün elmi hazırlıqlar görmək lazımdır.

Bu məqalədə İrandakı şəraiti və şərtləri nəzərə alaraq vəziyyəti müəyyən etməyə çalışacağıq. İranda türk dilinin və tədrisinin hansı zərurət və problemlərlə qarşı-qarşıya olduğunu göstərərək bu məsələdə xalq və dövlətin mövqeyini öyrənməyə çalışacağıq. Təhsil üçün görülmüş və görülməkdə olan işləri təhlil edəcəyik. Gələcəkdə görüləsi işlərə nəzər salacağıq.

Açar sözlər: İranda türk dili, Azərbaycan türkcəsi, Türkiyə türkcəsi, İran türkləri.

Giriş: Türklərin İrani nə zaman yurd etdikləri məsələsi, qərb türklüyünün orta qadın məsələsidir. İranda türklərin varlığı nə qədər çox uzaq keçmişə aid olsa da (Zehtabi, 1998), bu varlıq elm aləmində müzakirə edilir. Ancaq türk varlığı mübahisəsiz olaraq X əsrdən bəri özünü göstərir. O gündən bu günə türklər təxminən min il hakimiyyət qurmuşlar. Qəznəvilər dövləti, Səlcuqlu imperiyası, Atabəyliklər, Elxanilər dövləti, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətləri, Səfəvi dövləti, Əfşar dövləti və Qacar dövlətini türk sülalələri yaradıblar. Adı keçən dövlətlər İran tarixində bəzən çox güclü və təsirli olublar. Türklərin dövlət qurma ənənəsi və vərdişi XX əsrdə Pəhləvi dövlətinin iş başına gəlməsi ilə sona çatmışdır. Təəssüf ki, Pəhləvi dövlətinin iş başına gəlməsi İranın müasirləşməsi dövrünə təsadüf etdi. Buna görə də müasir dil təhsili dəyər qazanmışdır.

Beləliklə, İran coğrafiyası, Qəznəvilərdən Qacarlara qədər müxtəlif türk sülalələri tərəfindən idarə edilmişdir. Səlcuqlu, Elxanlı, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Əfşar və Qacar türk dövlətlərinin paytaxtları olan Rey, Sultaniyə, Marağa, Ərdəbil, Təbriz, İsfahan, Şiraz və Tehran şəhərləri günümüzə İran sərhədləri içində yer almaqdadır. "Təxminən min il İran türk sülalələrinin (və türk ordularının) hökmranlığı

altında qalmışdır" (Doerfer, 1969: 1-11). Türklər bu min ildə İran coğrafiyasında dillərini də ən az öz cismani varlıqları qədər yaşatmışlar və yaşadırlar. Xorasandan Türkiyə sərhəddinə qədər uzanan türk memarlığı, türk dili, türk mədəniyyəti İran məkanının türklər üçün bir keçid dəhlizi olmadığını, bu bölgənin ən azından min illik türk yurdu olduğunun canlı sübutudur.

Ancaq əvvəlcə böyük və güclü türk dövlətləri zamanında türkcə təhsilin hansı vəziyyətdə olduğunu müəyyən etməyimiz məsələyə işıq salacaqdır. Bu məsələ böyük bir araşdırma mövzusu olsa da, mövzuya aid bəzi fikirlərimizi bildirməklə kifayətlənəcəyik.

Hər bir dövlətin ən mühüm və lazımlı materiallarından biri dildir. Dil dövlətin qeydiyyat işləri üçün çox ehtiyac duyulan bir vasitədir. Beləliklə, dilsiz bir dövlət mümkün deyil. Bəs bu türk dövlətlərinin dili nə olmuşdur?

Normalda hər bir dövlətin dili əksərən xalq və ya qurucu xalqın dili olur. Ancaq bugünkü göstəricilər və sənədlər adı çəkilən dövlətlərin rəsmi dilinin türk dili olmadığını göstərir. Halbuki, bir tərəfdən o dövlətlərin qurucuları türk xanədanlarıdır, digər tərəfdən o günkü əksəriyyət də türk xalqına məxsusdur. Çünki İranın bugünkü sərhədləri içərisində də türk və fars etnikləri sayı baxımından bərabər sayılırlar (Bicbabaevi, 2012: 61-62). Halbuki həmin dövlətlərin sərhədləri İranın bugünkü sərhədlərindən çox böyükdü və bugünkü sərhədlərdən kənar qalan ərazinin çoxu da türklərindir.

* Allameh Tabataba'i Üniversitesi, Fars Edebiyatı ve Yabancı Diller Fakültesi, Təhran/İran, E-mail: behruzba-ba@yahoo.com bekbabayi@atu.ac.ir ORCID ID: 0000-0002-8418-266X

Tədqiqatlar İran türklərinin özlərinə türk dediklərini və qondarma "azəri" sözünü qəbul etmədiklərini göstərir (Bicbabaei, 2012: 98). Türklər İranda sərbəst şəkildə öz folklorlarını yaşadıblar. Türklərin İrandakı özünə inam və mədəniyyətlərinin yaşamasına baxmayaraq, dilləri haqqında çox müsbət fikir söyləmək mümkün deyildir. Ədəbiyyatda bu illərdə türk dilinin dövlət dili, fars dilinin ədəbiyyat dili, ərəb dilinin isə din dili olduğu görünür. Bu fikir qismən doğru olsa da türkcənin dövlət dili olduğu yanlışdır. Türkcə İranda adı keçən illərdə dövlət dili olsaydı bütün rəsmi yazışmalar və qeydlər türkcə olmalı idi. Halbuki bu hadisənin əsasən fars dili ilə olduğu görünür. Yəni türkcənin bu dövrlərdə dövlətin danışq dili olduğunu demək yerində olar. Din alimləri kitab və traktatlarını ərəbcə, bəzən də fars dilində yazıblar. Ədiblərimiz fars dilində əsər yaratmaq üçün bir-birləri ilə yarışıblar. Arabir türkcə şeir deyiblər. Bu arada türk bölgələrinə aid mərsiyə şeir kitabları türkcə deyilib yazılmışdır. Dövlətlər də öz təsisçi və əksəriyyət xalqının dilini görməməzlikdən gələrək fars dilinə üstünlük vermişlər. Çox vaxt da fars dilini təşviq etmişlər. Yazıb oxumaq təhsili "akabil" deyilən sistemlə keçirilmişdir. Bu sistemdə oxumaq və yazmaq üçün dərs kitabı kimi iranlı məşhur şair Sədinin "Gülüstən" kitabından istifadə edilmişdir. Yəni İranda türk xalqı və dövləti türkcə yazıb oxumağı ağıllarına belə gətirməmişdir. Bu vəziyyət xalqın psixologiyasına və tarixi beyninə pis işləyib. Xalqın düşüncəsində sanki türk dilində yazılmaz, yalnız danışılır deyə qoyulmuşdur. Bu səbəbdən cəmiyyətdə türkcə yazıb oxumaq ehtiyacı olmamışdır.

Dünən türkcə təhsili olmadığı kimi, bu gün də türkcə təhsili yox deyiləcək qədər olduğunu deyə bilərik. Ancaq bu arada görünüş olaraq türkcə tərbiyəsi və təhsili üçün ciddi bir ehtiyac görünməsə də, ciddi bir tələb irəli gəlir. Bunları açıqlamaq üçün əvvəl türklərin bugünkü vəziyyətini müəyyən etməliyik. Bu baxımdan dəyərləndirmək üçün öncə türklərin dil, sosial, iqtisadiyyat, sosiotarixi, ziyalı təbəqə, din, mədəniyyət, kitab, nəşriyyat və mətbuat statuslarını, təhsil vəziyyətlərini və dövlət mövqeyini müəyyən etmək lazımdır.

Dil statusu üçün İranda belə suallara cavab vermək lazımdır: İranda Pəhləvi dövründə "etnik dil" və ya "milli dil"lərin istifadə sahələri nə

idi? Bunun bu günə qoyduğu nəticə nə olub? İranda hakim olan dilə bağlı olaraq İran vətəndaşlarında ortaya çıxan iki dillilik (bilingvizm) hansı istiqamətdədir? İranda yaşayan xalqlar çox dillilikdə (multilingualism) çatılması güdülmən məqamda hansı mərhələdədir? Bu prosesdə İrandakı türklərin mövqeləri nə ola bilər?

Bütün bu və bənzəri suallara müxtəlif dairələrin öz baxışları ilə az və ya çox məqbul görünən cavablar verdiyi məlum olsa da, bu məsələ türklük elmi mühitinin hələ detallarına enməyi bir mövzu və ya məsələlər məcmusu kimi durur.

Bu gün İranda türkcə təhsilinin vəziyyəti və gələcəyini müəyyənləşdirmək üçün önəmli məqamlardan biri dil statusu sayılır. Bu səbəblə türk dilinin İrandakı statusunu bildirmək üçün İranda yaşayan türklərə tətbiq olunan dil və əhali siyasətlərini qeyd etmək lazımdır. Bu da iki dövrə ayrılır: Pəhləvi dövrü və İran İslam Respublikası dövrü.

A. Pəhləvi dövrü: Min ilə yaxın İran rəhbərliyini əlində saxlayan və ölkə əhalisinin təxminən yarısını təşkil edən İran türklərinin siyasi durumu olduqca maraqlıdır. Qacarlar dövründə türklərin İrandakı mövqeyini bildiren Məmməd Əmin Rəsulzadə İran türklərinin nə Rusiyada olduğu kimi məhkum, nə də Türkiyədə olduğu kimi hakim bir millət olmadıqlarını və farslarla hüquqda bərabər vətəndaş halında olub eyni hüquqlara, eyni imtiyazlara sahib olduqlarını bildirir. Rəsulzadəyə görə, İran hökmdarlarının türk olması türklərə xüsusi bir imtiyaz bəxş etməyi kimi, fars millətinə təzyiq göstərmək üçün də səbəb olmamışdır [Rəsulzadə, 1993: 17].

Lakin Qacarların hakimiyyətinin sona çatması və Pəhləvilərin iş başına gəlməsi ilə İran türkləri ikinci dərəcəli vətəndaş səviyyəsinə düşərək ögey münasibət gördülər.

Azərbaycan Milli Hökumətinin 1946-cı ildə qanlı şəkildə aradan qaldırılmasından sonra Tehran dövlətinin fərmanı ilə türkcə nəşr olunmuş olan bütün kitablar toplanıb məhv edildi və türkcə yenidən qadağan olundu [Gökdağ - Heyət, 2004: 50].

Təqi Aranı "Azərbaycan ya yek məsələyə heyati və memati-yə İran" (Azərbaycan yaxud da İranın ölüm və qalım məsələsi) adlı yazısında Azərbaycan xalqının "şərq vəhşiləri" və "qanıçən monqollar" tərəfindən türkləşdirildiklərini yazdıqdan sonra Azərbaycanda türkcənin

yox edilməsi və fars dilinin yayılması üçün İran dövlətinə belə bir təklif verildi: "Özəlliklə Maarif Nazirliyinin o bölgəyə çox sayda fars dilli müəllim göndərməsi və ucuz qiymətə, hətta pulsuz olaraq farsca kitab, qəzet və məqalə yayması lazımdır. Azərbaycan gənclərinin də fədakarçasına türkcə danışmaqdan imtina etmələri lazımdır" (Əfşar, 1989: 126-133).

Mahmud Əfşar "Yeganəgiye- iraniyan və zəbanə-farsı" (İranlıların birliyi və fars dili) yazısında türkcənin İranda yabancı bir dil olduğunu söyləyərək onu çağırılmamış qonaq və narahətədar bir ünsürə bənzətməkdə və Azərbaycanın hər hansı bir məktəb və ya universitetində türkcənin 5 dəqiqə olsun belə, oxudulmasına qarşı olduğunu vurğulayır (Əfşar, 1989: 288-289). Cavad Şeyxülislamı isə "Dilə farsı neşanə- ipək başörtüsü melliyete- irani" (Fars dili iranlılığın üstün simvolu) adlı məqaləsində yazır: "Yerəl dillər içərisində, türkcənin Azərbaycanda (Türkiyə ilə sərhədi olan əyalətdə) həddindən artıq yayılması və ərəb dilinin Xuzistanda (İraq ilə sərhədi olan əyalətdə) çox yayılması istisna edilməyəcək iki böyük təhlükədir. Çünki bu iki yerli dil, kürd dilinin əksinə olaraq, əskidən İrani parçalamaq istəyən panturanist və panarabistlər tərəfindən sui-istifadə edilmişdir". Müəllif sonra türk və ərəb dilinin danışıldığı bölgələrdə fars dilinin yayılması üçün çox maraqlı bir təklif irəli sürür: "Azərbaycan, Zəncan və Xuzistanın kiçik yaşlı uşaqlarını Avropadakı gənclərin mübadiləsi sistemində olduğu kimi, fars dilində danışan hörmətli fars ailələrində bir-iki il qonaq kimi qəbul etməklə, fars dilinin bu yaş qrupu (12-16) içərisində yayılmasına yardım edilməlidir (Əfşar, 1989: 441-467). Rza şahın baş naziri, müəllimi və İranda modern panfarsizmin qurucularından olan M. Əli Furüği, Ankarada səfir olduğu dövərdə şah və İran Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məktubda İranda əlifbanın dəyişməməsinin lüzumunu aşağıdakı səbəblərlə izah etməyə çalışırdı: "Son zamanlarda türklər əlifbalarını dəyişdirib latın əlifbasına keçdilər. Bu səbəbdən də onların İran türkləri ilə mədəni əlaqələri kəsilmiş oldu. Əgər İranda da latın əlifbasına keçsək, onların münasibətləri yenidən qurular və bu da İran üçün böyük təhlükə yaradar". Məktubunun digər hissəsində isə İrandakı milli azlıqları təhlükəli faktorlar kimi qiymətləndirir: "İranda yəhudi, erməni və asuri kimi azsaylı və təhlükəsiz azlıqlar

var. Ancaq türklər, kürdlər və ərəblər böyük əhaliyə malik təhlükəli azlıqlardır. Ən təhlükəlisi isə türklərdir və dövlətin bunu hər zaman nəzərə alması lazımdır" (Heyət, 2002: 16).

Bu dövrün ən yaxşı müşahidəçisi və o problemləri yaşayanlardan biri, şübhəsiz, Həmid Nitqidir. H. Nitqi türkcənin Pəhləvi dövründəki vəziyyətini belə izah edirdi: "Uydurma tarixlər və nağılları bizə mütləq həqiqətlər kimi damla- damla içirdilər. Bizi özümüzə yad və hətta düşmən etdilər. Bizdə, bizdən olan, doğma olan hər şeyi bizdən ayırmaq istədilər. Uşaqlarımızın adlarından tutmuş ta mifologiyaya qədər kimliyimizi xatırladan ən kiçik əlamətə də göz yummadılar. Bizi təhqir etdilər! Teatrımız son nəfəslərini verdi. Biz ikinci dərəcə vətəndaşlığı qəbul etdik. Keçmişimizi silmək, uydurma tarixləri ayələr kimi əzbərdən təkrar etmək və ancaq özümüzü inkar etmək bahasına, əlimizdən aldıkları haqlarımızın qırıntılarını yerdən toplamaq üçün icazə almışıq. Qul və kölə olma qarşılığında açıq və sərili yağma süfrəsinin ən aşağısında oturmağa icazə almışıq. Amma süfrənin başına keçmək üçün dəfələrlə xəyanətlərə könüllü olaraq iştirak etmək və hətta dirsəklərə qədər qardaş qanına bulaşmaq şərt idi" (Nitqi, 1979: 17).

M.X.Hesari "Folklor yığmaqda qabaqcıllar" adlı məqaləsində son dövrlərdə İranda türk folklor materiallarının fars folkloruna aid edilməsinə qarşı çıxır. Hesari xüsusilə A.Ə. Dehdanın 4 cildlik "Əmsal və əxlaq" və Ə.Əmirinin "Mədəniyyəti- avam" kitablarında Nizami, Qəttaran Təbrizi, Xaqani kimi fars dilində yazan türk şairlərinin və türk xalq ədəbiyyatı və folklor nümunələrinin farsların adına çıxılmasını şiddətlə tənqid edir (Gökdağ - Heyət, 2004: 59).

B. İran İslam Respublikası

12 fevral 1979-cu ildə qurulan İran İslam Respublikası keçmişdə şah idarəçiliyinin etnik və mədəni assimilyasiyasına uğrayan başda türklər olmaqla, fars olmayan xalqların tələbləriylə qarşılaşdı. İlk vaxtlar bu xalqlara bəzi inzibati və mədəni haqların veriləcəyi rəhbərlik tərəfindən ifadə edilmişdir. 1979-cu ildə Tehran Universitetində İran Hüquqşünaslar Cəmiyyətinin dəvəti ilə "İran etnoslarının mədəni problemləri və İran İslam Respublikası Konstitusiyası" məsələsində İranın müxtəlif etnik və siyasi qruplarının da iştirakı ilə baş tutan iclasda hazırlanmaqda olan İran Konstitusiyasının müxtə-

lif prinsipləri müzakirə olunmuşdur. Bu toplantıda Azərbaycan Cəmiyyəti tərəfindən professor doktor Cavad Heyət, professor doktor Həmid Nitqi və dr. H. Katibi Konstitusiyaya "Məktəb təhsili 4-cü sinfə qədər ana dilində və ondan sonra ana dili və fars dillərində olacaqdır" və "Radioteleviziya və bütün kütləvi informasiya vasitələri qövm, yerli və milli mədəniyyətin inkişaf etdirilməsinə xidmət edəcəkdir" maddələrinin əlavə olunmasını istəmişdilər (Nitqi, 1979: 12-13). Buna bənzər tələblər İranda da ərəb, kürd, bəluç, türkmən və giləklər tərəfindən də irəli sürülmüş, xüsusilə kürdlərin çıxışları bu dövrdə yatırılmışdır. Muxtariyyət tələbləri rejimə və ölkəyə qarşı separatçı bir hərəkat kimi səciyyələndirilmişdir. İran Konstitusiyasının 19-cu maddəsində bütün xalqların bərabər hüquqlara malik olduqları bildirilsə də 15-ci maddədə farsca rəsmi və məcburi dil statusuna malik, türk və digər dillərin məktəblərdə öyrədilməsi isə sanki dövlətin vəzifəsi deyilmiş kimi sərbəst buraxılmışdır. İran Konstitusiyasına görə "İranda rəsmi və orta dil fars dilidir. Bütün rəsmi sənədlər, yazışmalar, mətnlər və dərs kitabları bu dil və bu əlifba ilə olmalıdır. Lakin yerli və etnik dillərin mətbuatda və kütləvi informasiya vasitələrində işlədilməsi və onların ədəbiyyatlarının fars dilinin yanında məktəblərdə öyrədilməsi sərbəstdir" (Qanunə-əşasi, 1991: 26-27).

Dil statusu kimi türkcə İranda XX əsrdə bəzi statuslarını itirmiş sayılır. Pəhləviyə qədər hörmətli, üstün dil və dövlət, saray dili olan türk dili, Pəhləvi dövründə bu mövqələrini fars dilinə verdi. Hazırda türkcə İranda danışmaq dili olmaqla müəyyən dərəcədə də yazı dilidir. Yerli kütləvi informasiya vasitələrində yerli qəzetlərdə və jurnallarda istifadə edilir. Ancaq istifadə edilən türkcə ədəbi Azərbaycan türkcəsindən çox uzaq olub fars dilinin ağır təsiri altında süni şəkildə dəyişdirilmiş bir dil mənzərəsi təsəvvürü yaradır. "Varlıq" jurnalı kimi bir çox jurnallarda və daha çox ədəbi və mədəni mahiyyətdə olan bir sıra kitablarda istifadə edilən türkcə isə ədəbi türkcə olaraq görünür. Son illərə qədər türkcə Tehran bazarında üstün bir mövqedə idi, bu mövqeyi də get-gedə əldən verməkdədir. Azərbaycan türkcəsi din dili kimi mühüm statusa malikdir. Dini ritualların icrası adətən hər yerdə türk dilində aparılır. Həzrət Hüseyn və Kərbəla hadisəsini canlı bir şəkildə hər il ma-

təm mərasimlərində anan xalq da adətən bunu türkcə olaraq edir. Göründüyü kimi, bu mövqe və status kütlələri könüllü olaraq türkcə təhsilinə kifayət qədər təşviq edici və ya məcbur edici deyildir.

Dil statusu olmayaraq türkcə İranda hazırkı dövrdə hörmətə layiq və üstün bir mövqeyə malik deyil. Dövlət də türkcəni üstün bir mövqeyə gətirmək və ya başqa sözlə, itirilmiş mövqələrini geri qazandırmaq niyyətində deyil. Bütün bunlara baxmayaraq, türk ziyalıları bu mövqələri geri qaytarmağa fəvqəladə səy göstərirlər.

Bir etnik qrupun ictimai həyatının və bunun içində dil həyatının ən mühüm müəyyənedicisi iqtisadiyyatdır. Buna görə də mövzumuz üçün İranda türklərin iqtisadi statusunu müəyyən etmək lazımdır. İnkişaf etmiş iqtisadiyyat planlı və dayanmadan işləmək deməkdir. İşgüzarlığı və disiplinliliyi iqtisadi həyatda zənginliyə aparan şəxsi və ictimai xüsusiyyətlər kimi görmək də demək olar. İran etnik qrupları içində bu xüsusiyyət ilk əvvəl türklərə və sonra isfahanlılara verilir. Digər tərəfdən, xüsusilə Tehran bazarı İran iqtisadiyyatının göstəricisidir. Türklər Tehran bazarında çox aktiv bir vəziyyətdə olub söz və nüfuz sahibidir, belə ki, iqtisadi fəaliyyət sahəsində türkcə bilən bir adamın normalda fars dili bilməsinə ehtiyac qalmır. Bu kimi məqamlar elmi araşdırmalara əsaslanmayan ancaq gerçəkliyi ümumilikdə qəbul olunan tezislər olsa belə, statistik məlumatlar, İran daxilində xüsusilə türklərin sıx olduğu ərazilərdə belə bir vəziyyəti təsdiq etmir (Bicbabaevi, 2012: 39).?

2006-cı ilin statistik məlumatlarına görə Ərdəbil və Şərqi Azərbaycan vilayətlərində cəmi 10 min iş (Fa. karfərma- İşgötürən) adamına qarşı İsfahan əyalətində 12 minə yaxın iş adamı düşür. Bunun müqabilində Şərqi Azərbaycan əyalətində təkbaşına çalışanların sayı İsfahan əyalətindən daha çoxdur. İki əyalətdə əhali sayına diqqət etsək, aradakı fərqin çox böyük olduğu aydın olar (İran Statistika Qurumu 2006: 144). Bir mənada, iş adamı bərabərdir zənginlik, hörmət, etibar və pul, ancaq təkbaşına iş bərabərdir gəlirin az olduğu, iş inamsızlığı və gücsüz iqtisadi vəziyyəti. Bu arada iki bölgədəki iş adamlarının növü də diqqətçəkicidir.

Türklərin sosial statusunu göstərmək üçün ilk öncə türklərin özləri haqqında olan fikir və mövqələrini və digər etniklər, xüsusilə farsların türklər ilə bağlı necə düşündüyünü, dövlət siya-

sətlərini və fars millətçiliyinin xüsusiyyətlərini izah etmək lazımdır.

İranda təkə etnik və dil deyil, eyni zamanda sosial, mədəni və siyasi quruluşunun alt-üst olmasında ən həlledici rolu türklərin oynadığını irəli sürmək, mübaliğə olmaz.

“Türk icmalarının həm öz aralarında, həm də türk olmayan digər icmaların içərisində təsnif edilməsində ən mühüm faktor dildir. Bu baxımdan, həyat tərz, siyasi və dini statuslarına baxmadan, yalnız dil faktoru, bu birliklərin ayrı bir dil qrupu olaraq təsnif edilməsinə imkan verir” (Bosniyalı, 2007: 20).

XX əsrin ilk rübünə qədər eyni millət adını -"türk" adını bölüşənlər, SSRİ-də özbək, qazax, qırğız, türkmən, tatar, başqırd və s., Çində uyğur, qazax, qırğız və s. milləti oldular. İran dövlətində isə adları belə, çəkilmədi (Barutcu Özönder, 1999: 33).

Fişmana görə "bir dil birliyindən danışmaq üçün, o cəmiyyətin bütün fərdlərinin ortaq bir dil dəyişməsinə və bu dəyişmənin düzgün istifadə normalarına sahib olması lazımdır" (Bosniyalı, 2004: 65).

Güney Azərbaycan türkləri özlərini adətən türk adlandırırlar. Ana dillərini adlandırmaq üçün geniş türki sözdündən istifadə edərək, Şimali Azərbaycanın təsiri ilə bəzi şəxslər “azərbaycanca, azəri, Azərbaycan dili” kimi terminlərdən az da olsa istifadə edir. Cavad Heyət “Varlıq” jurnalında dərc etdirdiyi məqalələrində Azərbaycan dili, azərbaycanca və azərbaycanlı terminlərinin 1936-cı ilə qədər istifadə edilmədiyini və o tarixdən etibarən Stalinin əmrilə uydurulduğunu söyləyir. M. R. Heyət “Şairlərimiz bizi və dilimizi necə adlandırırlar” adlı yazısında XII əsr şairi Nizami Gəncəvidən XX əsr şairi Şəhriyara qədər onlarca şairin əsərlərindən nümunələr gətirərək ana dilinin heç bir zaman Azərbaycan dili adlandırılmadığını və hər zaman türk dili və ya türki termininin işlədildiyini göstərmişdir (Heyət, 1997). Birinci Orfoqrafiya seminarında "Dilimizin adı türkcədir, lakin digər türk ləhcələri ilə müqayisədə Azərbaycan türkcəsi də deyilə bilər" deyən dilin adı elmi heyət tərəfindən türkcə olaraq qəbul edilmişdir. Bizim müşahidələrimizə görə, İranın aşağıdakı bölgələrində yaşayan və bizim soyumuzdan olan türklər özlərini türk adlandırırlar, amma məkan üzərindən tanınan azərbaycanlı kimliyini qəbul etmirlər: Həmədan, Sun-

qur, Dəməvənd, Firuzkuh, Ərak, Kirman, İsfahan və Xorasan türkləri. Bu müşahidə və təəssürat özümüzdən hərəkətlə farslarla təmasda və sərhəd bölgələrində olan türklər özlərinə yalnız türk, amma Azərbaycan coğrafiyasında yaşayan türklərə bəzən türk bəzən isə azəri deyirlər. Azəri sözü XX əsrdə Pəhləvi dövlətinin təbliğatı ilə ortaya çıxmışdır. Bunlara baxmayaraq Azərbaycanda yaşlı insanlar hələ də Azərbaycan sözünün mənasını bilmirlər və özlərini də hər zaman türk adlandırırkən, son zamanlar yeni nəsillər, məktəb və KİV təsiri ilə özlərini türk adlandırmaqla yanaşı, bəzən dillərini Azəri də adlandırırlar (Bicbabaei, 2012: 43).

Bu barədə Cavad Heyət ana dilini “xarici dil”, “yerli dil” şəklində dəyənlərə cavab olaraq yazdığı yazısında “Azərbaycan türklərinin bugünkü dili türk dilidir. Hər bir xalqın dili, anasının qucağında öyrəndiyi dildir” deyir. Ona görə ki, Azərbaycan dili ifadəsi dar mənalıdır. Belə ki, Azərbaycanda istifadə edilən türk dili təkə burada deyil, İranın fars bölgələrində də minlərlə insanın əsrlər boyu istifadə etdiyi dildir. Buna Azərbaycan dili deyəndə onun canlılıq sahəsi kiçilir. Bu dil 1930-cu illərə qədər türk dili adlanıb. Cavad Heyət sözügedən məqaləsində “Bizim dilimizə İranda türki deyirlər. Qədimdən bəri dilimizi türki adlandırırlar. Avropa türkoqları da dilimizə Azərbaycan türkcəsi, yaxud Azəri türkcəsi deyirlər. Türkiyənin Osmanlı və ya Anadolu türkcəsinin türk dili adlandırılması bizim dilimizin də eyni adla adlandırılmasına mane olmamalıdır” açıqlamasını etmişdir (Gökdağ - Heyət, 2004: 70).

“Azərbaycan türk dilinin adı və mövqeyi barədə” adlı məqalədə Cavad Heyət türk dilinin tarixi, türk qövmləri, Azərbaycan türkcəsinin yeri, Azərbaycan türklərinin etnik bölgü və xalq ədəbiyyatından yola çıxaraq bu nəticəyə gəlir ki, hazırda İranda türkdilli xalq türk dilli deyil, hər baxımdan türkdür (Heyət, 1993).

Dilşünaslara görə, dil dəyişimi/dəyişdirmə (language shift) deyilən şey çox ləng olur və gerçəkləşməsi də bir neçə nəsillə əhatə edir (Modarresi, 1989: 56). İki dilliliyin üç nəsildən o tərəfə keçmədiyini də aparılan araşdırmalar göstərmişdir. Yüz illərlə türklər və farslar birgə yaşamlarına baxmayaraq, dil dəyişikliyi baş verməyib, amma 20-ci əsrin ikinci yarısından etibarən hakimiyyətin türklərdən farslara keçməsi ilə bərabər, müasir dünyanın gətirdiyi media və

savadlanma səbəbindən vəziyyətin farslar lehinə olduğunu və digər etniklərdə olduğu kimi, türklərdə də dil dəyişikliyi başlamışdır. Vəziyyətin təsbiti üçün Dəməvənd türklərindən (Təməşqan və Qala kəndləri) dialekt materialı toplayarkən gənc nəslin (15-30 yaş arası) türkcə bildikləri halda danışmadığının və uşaqların da artıq türkcə bilmədiyinin şahidi olduq (Bicbae, 2012: 44).

İranda türklərin öz adlandırılmalarının təsbitindən sonra farsların onları necə adlandırmasını da müəyyənləşdirmək lazımdır. İran təxminən min il türk sülalələrinin (və türk ordularının) hakimiyyəti altında qalmışdır, bu müəyyən bir kin duyğusunun yaranmasına səbəb olmuşdur (Doerfer, 1965: 1). Bu səbəbdən İranda fars millətçiliyi XIX əsrdən günümüze qədər bir ideologiya olaraq inkişaf etmişdir. İdeya əsasları daha çox fars olmayan ziyalılar tərəfindən qoyulmuş müasir fars millətçiliyi, 1924-cü ildə Qacar sülaləsinin devrilməsilə hakimiyyətə keçmiş və Pəhləvi dövründə hakim ideologiya olmuşdur. Fətəli şahın oğlu Cəlaləddin Mirzə Qacar, S. Həsən Tağızadə, H. Kazımzadə İranşəhre-Təbrizi, Mahmud Əfşar, S. Əhməd Kəsrəvi, Ə. Azad Mərağai, Təqi Arani, Timurtaş, D. Rızazadə Şəfəq kimi türklər və Mirzə Melkum Xan (erməni), Məlikül-Şüəra Bahar (gürcü əsilli), M. Əli Furüği (yəhudi əsilli) kimi digər etnik qruplara mənsub şəxslər İranda fars millətçiliyinin öncüllərindən olublar (Heyət, 2002: 20). Pəhləvi rejiminin tələbi əsasında "Azəri ya zəbane-bastaniye-Azərbaycan" (azəri, yaxud Azərbaycanın qədim dili) əsəri 1921-ci ildə Əhməd Kəsrəvi tərəfindən yazılıb. Kəsrəvi bu əsərində türklərin ari irqindən olduğunu sübut etməyə çalışmışdır. Azərbaycanlıların türk olmadıqlarını, azəri adlı ayrı bir millət olduqlarını ifadə edən Kəsrəviyə görə azərilər Səlcuqların İrana gəlməsi zamanı, xüsusilə də Səfəvilər zamanında türkləşmişlər. Onu da qeyd edək ki, müasir fars millətçilərinin əsas məqsədi digər etnik qrupların farslaşmasına yönəlib. Fars millətçilərinə görə Azərbaycan türkləri sonradan türkləşmiş olub türkdilli xalqdır. Bu məqamda Sovetlər Birliyinin "türkdilli xalqlar" fikri ilə İran Pəhləvi idarəsinin baxışının oxşarlığı diqqət çəkir.

İranda türklərin öz adlandırılmalarının təsbitindən sonra dövlətin mövqeyini də müəyyən-

ləşdirmək vəziyyətin aydınlaşdırılmasında kəşfində təsirli olacağı düşüncəsindəyik.

Ana dili (mother language) məfhumunun ən qısa tərifini "anadan və ya ən yaxın ətrafdan öyrənilən dil"dir və bu gün "danışiq dili" səviyyəsində dünyada minlərlə dil vardır. Bunların, ancaq çox az bir qismi danışiq dilindən yazı dilinə keçə bilməmişdir. Türk dili belə dillərdəndir və bugünkü türk dilinin əhatə dairəsi qədim türk çağında da eyni ərazini əhatə edərək ən az 1500 illik fasiləsiz yazılı dil və ya yazı dili keçmişinə sahibdir. "Bir danışiq dilinin yazılı dildən yazı dilinə keçidində əsas amil güclü dövlət hakimiyyətidir" (Barutcu Özönder, 1999: 32). Türklər İranda təxminən 10 əsr hakim olub güclü dövlətlər qurdular. Bunların başında Səlcuqlu və Səfəvi imperiyaları gəlir. Türk hakimləri zamanında türkcə dövlət dili, saray dili və ordu dili idi, eləcə də türkcə ilə yanaşı, fars dili, yazışmalarda və ədəbiyyatda da istifadə edilmişdir. Lakin Pəhləvi dövründən sonra türkcənin dövlət, saray və ordu dili olma mövqeləri farsa təhvil verilmiş, türkcənin bütün rəsmi statusları qaldırılmışdır.

1979-cu ildən günümüze qədər İran İslam Respublikası tərəfindən baş vermiş olan yeganə Türkologiya seminarı, 1987-ci ildə Təbriz Universitetində "Azərbaycan türkcəsi və ədəbi dil üzərində araşdırmalar" adı altında keçirilmişdir. İran Mədəniyyət Nazirliyinin Şərqi Azərbaycan əyalətindəki Baş idarəsi tərəfindən keçirilən bir günlük bu seminarda Təbriz Universitetinin rektoru, Doktor Seyflu, Türkcə Araşdırma Mərkəzinin açılacağına qərar verildiyini və universitetlərdə türk dili kafedralarının açılması lazım olması haqqında Radio və Televiziya İdarəsi tərəfindən Ali Mədəni İnqilab Şurasına məktub göndərildiyini bildirmişdir (Gökdağ - Heyət, 2004: 60).

Onlarla türkcə kitab və dərginin yayımlanması və dövlət tərəfindən bir Türkologiya seminarının keçirilməsi İranda panfarsistlərin sərt reaksiyasına səbəb olub. Belə ki, doktor Cavad Heyətin 1985 və 1986-cı illərdə nəşr etdirdiyi "Tarixə-zəban və lehçəhaye-Türki" (Türk dili və ləhcələrinin tarixi) kitabı Prezident S.A.Xamneyi və Baş Nazir M.H.Musəvinin rəsmi təşəkkür məktubları ilə təqdir edilib türk dili və mədəniyyətinə böyük bir xidmət kimi qiymətləndirilməsinə baxmayaraq, panfarsistlər tərəfindən İranın parçalanması yolunda atılan

təhlükəli bir addım kimi qiymətləndirilmişdir (Gökdağ - Heyət, 2004: 61).

İranda fars dili rəsmi dil olsa da, türk bölgələrinin bütün rəsmi strukturlarında türkcə danışılır, ancaq bütün yazışmalar fars dilində aparılır. Məsələn, türk olan müttəhimlər türkcə mühakimə olunur, idarələrdə türkcə əlaqə qurulur, məktəblərdə türkcə danışılır, hətta çox vaxt dərslərdə türkcə danışılır və s. Digər bölgələrdə də türklər bir araya gələndə adətən türkcə danışmağı üstün tuturlar, hətta onların yanında digər dilləri danışanlardan olsa belə, vəziyyət fərq etmir və türklər türk dilində danışmalarına davam edirlər.

İranda daxilində olan etnik qrupların qonşu dövlətlərdəki soydaşları ilə yaxın dil və mədəni bağları var. 1991-ci ildə müstəqilliyini qazanan Azərbaycan Respublikası ilə İran arasında münasibətlərin çox yaxşı olduğunu deyə bilmərik. Cənubi və Şimali Azərbaycan arasındakı əlaqələrin genişlənməsi və bu səbəbdən də İranda türklük və azərbaycançılıq şüurunun artması iki dövlət arasındakı münasibətlərə təsir edən ən mühüm amildir. M.Seyfəddin Erol "İranda Orta Asiya siyasəti" adlı məqaləsində "İranda tərkibində yer alan və xüsusilə Azərbaycan və türkmən türklərindən ibarət olan türk ünsürləri, bu ölkənin türk respublikalarına yönəlmiş mövqeyində problemlər meydana gətirir" - deyərək bəhs edir (Gökdağ - Heyət, 2004: 63).

Qarışıq etnik quruluşa malik olan İran, müasir tarixdə daim etnik problemlər ilə qarşı-qarşıya qalmışdır. Etnik təməlli istəklər və dinamikalər mərkəzi dövlətin zəiflədiyi dövrlərdə özünü göstərmişdir. Məsələn, 1940-1952-ci illər arasında xarici qüvvələrin təzyiqi nəticəsində bir çox etnik əsaslı sosial hərəkətilik İran daxilində ortaya çıxmışdır.

1997-ci ildə prezident seçkilərində "İranda bütün iranlılarındır" şüarı ilə böyük miqdarda səs qazanan Xatəmi, vəd etdiklərini yerinə yetirə bilmədiyi üçün, xüsusən ikinci dəfə qatıldığı prezident seçkilərində fars olmayan bölgələrdə ciddi bir baza itkisi ilə üzləşdi.

8 iyun 2001-ci il prezident seçkisi öncəsi Xatəmiyə bir ərizə yazan bir qrup azərbaycanlı deputat, alim və intellektual "İranda yalnız müəyyən bir qrup deyil, bütün iranlılara məxsus olduğunu hamımız qəbul etmək məcburiyyətindəyik" deyərək təhsil və efrədə ana dillərinə daha çox hüquq verilməsini tələb etdilər

(Gökdağ - Heyət, 2004: 64-65). Bu cür istəklər bugünkü prezident Ruhaninin "Tədbir və təmkin" şüarı və etniklərə verdiyi sözlərdən dolayı hər keçən gün artmaqdadır.

Bunun davamında prezident Ruhaninin May 2015-ci il tarixində Şərqi Azərbaycan əyaləti səfərində məşhur şair Pərvin Ehtisaminin ev-muzeyini "Bunyadı farhang və temeddoni Azərbaycan" kimi açdı. Bonyadın vəzifəsi dil və mədəniyyətinə sahib çıxmaqdır. Bonyad Fars Dil Qurumuna bağlıdır. Başına da əslən fars olan dilçi doktor Mehri Baqeri təyin edilmişdir. Eşitdiyimizə görə, institut dil kursları və mədəni görüşlər keçirməyə başlamışdır.

Farslarla birlikdə yaşayan türklərdə ciddi bir ərimə hadisəsi baş verməsinə baxmayaraq təkcə türklərin yaşadığı bölgələrdə türklük şüurunun daha da dərinləşib yayıldığını deyə bilərik. Ötən 30 ildə İran və xüsusilə də Cənubi Azərbaycan türkləri arasında milli şüurun sürətli şəkildə inkişafında fəal rol oynayan məqamları qısaca belə sıralaya bilərik:

- İranda türklərin təxminən min illik hakimiyyəti ilə yanaşı, 1945 - 1946-cı illər arasında qurulan Azərbaycan Milli Hökumətilə yeni ölcülər qazanan milli şüur.

- Pəhləvi rejiminin devrilməsi və İran İslam Respublikasının qurulmasından sonra əldə edilən nisbi azadlıq şəraiti.

- Türk dilində kitab, qəzet və jurnalların çap olunması və xüsusilə də "Varlıq" jurnalının son 30 il ərzində fasiləsiz nəşr edilməsi.

- Sovet İttifaqının dağılması və Şimali Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşması.

- Türkiyə televiziolarına peyk vasitəsilə İranda tamaşa edilməsi.

- 1997-ci il seçkilərində Xatəminin prezident seçilməsi və dolayısı ilə türk dilində verilənlərin artması və şəxsi və ictimai hüquq və azadlıqlar izində olan tələb hərəkətlərinin başlanması.

- 2006-cı ildə bir İran qəzetinin türklərə təhqiri və Təbriz başda olmaq üzrə bir çox türk şəhərinin qiyamı.

- Getdikcə İran türklərinin simvolu halına gələn "Traktorsazi" adlı futbol komandasının azarkeşlərinin tribunlarda öz mədəni və dil hüquqlarını çatdırma və müdafiə tədbirləri.

- 2012-ci il avqust ayında Şərqi Azərbaycan zəlzələsində türklərin milli birlik və həmrəylik nümayiş etdirməsi.

-Virtual dünyanın genişlənilib bütün kütlələrə çatması, nəticədə sosial şəbəkə paylaşma proqramlarının çoxalması. Türk ziyalılarının da bu fürsətləri yaxşı qiymətləndirmələri.

-İslahatçılara yaxın bir dövlət nümayəndəsinin təkrar iş başına gəlməsi və bəzi hüquqlara söz verməsi.

Səməd Sərdariniya "Təbriz birincilər şəhəri" (Təbriz şəhre-evvəlinha) adlı kitabında sosial baxımdan İranda türklərin bütün mədəniyyət sahələrində qabaqcıl olduqlarını sübut etməyə çalışmışdır (Sərdariniya, 2005). Yenə də, türklərin çox köklü bir mədəniyyətə malik olduqlarına baxmayaraq, Pəhləvi dövründə irqçi düşüncə ilə başlayan təhqir və alçaltma siyasəti (intellektual fikirlərinə görə, İngiltərə siyasəti) hələ də davam edir. Dövlətin mərkəzçi siyasəti səbəbilə türk kəndlərindən gəlib Tehran və ətrafına yerləşən türklər ilk başda, şəhər həyatına alışa bilmədiklərindən uyğun davranışları nümayiş etdirməmişlər və siyasətçilərin də bu məsələdən istifadə etməsilə media və mətbuat, xüsusilə də televiziya yardımı ilə türkləri təhqir etmə səfərbərliyinə başlayıblar. Bu hal türklərin assimilyasiya olmasında mühüm rol oynamış, ən azından çox fəal katalizator olmuşdur. Türklər bu prosesə mane olmaq üçün heç bir gücə malik olmadığına görə bəzi hallarda mövcud olan vəziyyəti qəbul edərək bu ictimai hadisənin genişlənməsinə töhfə verirlər. Türk cəmiyyətinə qarşı aşağılayıcı ifadələr işlətmək, lətifələr və s. söyləmək kimi davranış formaları sözü edilən ictimai psixoloji faktın nəticələri arasında sayıla bilər.

İran İslam Respublikasının müəyyən dövrlərində liderlik, prezident, baş nazir və ordu rəhbərliyi kimi mühüm məqamlar həmişə türklərin əlində olmuşdur: S.A.Xameneyi- lider və keçmiş prezident, Ə.Banisadr- ilk prezident, M.H. Müsəvi- keçmiş baş nazir, Müsevi Ərdəbili- ədliyyə rəhbəri, Səfəvi İnkilab Mühafizəçiləri Ordusu sədri, Prezident Əhmedinejad və s. Bu vəziyyət bir növ türklərin İranda sahib olduğu ictimai gücü göstərirse də "İranda" inzibati quruluşu içində məqam sahiblərinin türklərə qarşı ictimai, siyasi, iqtisadi və s. güclərini artırmağa yönəlmiş fəaliyyətlər həyata keçirmələri icazə vermir. Bu gün isə inkilabın ilk illərinə nisbətən türklərə verilən strateji mövqelər çox azalmışdır. Məsələn, Xameneyidən sonra türk-

lərdən ciddi bir prezidentliyə namizəd ortaya çıxmamışdır.

Sosiotarixi statusa gəlinə yaxın İran tarixi boyunca İran türkləri arasında bəzi milli hərəkatların baş verdiyini görürük. Rusiyada 1905-ci il inkilabından sonra Azərbaycanda azadlıq qazanmaq və milli hökumət qurmaq fikirləri qüvvətlənmiş və bu kimi fikirlərin yaratdığı hərəkatlar İranda Məşrutə inkilabına səbəb olmuşdur. Məşrutə tarixinin də göstərdiyi kimi, İranda Məşrutə inkilabı, həm düşüncə, həm də həyata keçirilməsi baxımından ən çox azərbaycanlı yazıçı, şair və hüriyyətçilərinə borcludur (Heyət, 1985: 20). O dövrdə, Səttarxanın başçılığı ilə Təbriz mərkəz olmaqla başlayan azadlıq hərəkatı uğurla irəliləmiş, 1907-ci ildən etibarən Rus-İngilis müqavilələri qarşısında sıxıntı ilə qarşılaşmışdır. Rza Xan dövründə etnik qruplara tətbiq edilən assimilyasiya siyasəti İranda milli hərəkatların formalaşmasına yol açdı. 1920-ci ildə Məhəmməd Xiyabani liderliyində qurulan Azadistan dövləti bu formalaşmanın ən bariz nümunəsidir. Bu kütləvi üsyan bir il sonra qanlı şəkildə basdırılmışdır. 1945-ci ildə Seyid Cəfər Pişəverinin başçılığı ilə yaradılan Azərbaycan Milli Hökuməti Tehran rəhbərliyinin qanlı müdaxiləsi nəticəsində bir ilin sonunda dağıdılmasına baxmayaraq, onun tərəfdarları fikirlərini davam etdirdilər (Gökdağ - Heyət, 2004: 52).

Pəhləvi rejiminin farslaşdırma siyasəti nəticəsində, ruhsuz və sönük bir hala gəlib rəsmi istifadəsi qadağan olunmuş olan türk dili və ədəbiyyatının yenidən canlanmasında M.H.Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" əsərinin böyük rolu olmuşdur. Bu əsərin nəşri Pəhləvi dövrünün ən böyük ədəbi hadisəsi kimi qiymətləndirilir. Bu poema, eyni zamanda iki Azərbaycan arasında ədəbi bir körpü halına gələrək həsrət ədəbiyyatının güclənməsinə səbəb olmuşdur (Heyət, 1989: 29- 30). Həsrət ədəbiyyatı 1828-ci ildə Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğal olunmasından sonra hər iki Azərbaycan xalqının bir-birilərinə duyduqları həsrəti dilə gətirdikləri şeirlərdən ibarətdir.

İranda türkcə yazma meylinin güclənməsilə bəzi türkcə kitablar dərc olunmağa başlanmışdır. Pəhləvi dövründə yayımlanmış olan türkcə kitabların böyük bir qismini şeir və xalq ədəbiyyatına aid əsərlər təşkil edir.

İran İslam Respublikasının qurulmasından sonra türklər ölkənin ictimai və mədəni həyatında daha fəal rol oynamağa başlayıblar. 1978-ci il fevralının 18-19-da Təbrizdə baş verən qiyam şah rejiminin yıxılmasına önəmli zərbə olmuşdur. İran İslam Respublikasının qurulduğu illərdə türklər nisbi azadlıqlar əldə etdilər. Bu illərdə türklərin qurduğu bəzi siyasi və mədəni cəmiyyətlər də ortaya çıxdı.

Rəsmi təhsil sahəsində yuxarıda Həmid Nitqidən söz edərkən konstitusiyanın yazılması

zamanı ibtidai təhsilin etnik dillərdə olması və ibtidai təhsildən sonra etnik dillərlə birlikdə fars dilində olması tələb edilmişdir. İran Azərbaycanında türkcə yayımlanan radio və televiziya olmasına və konstitusiyanın 15-ci maddədə belə bir haqqın tanındığına baxmayaraq, bütün təhsil səviyyələrində təhsil dili yalnız fars dilindədir. Yazışma, müqavilə, saziş və s.kimi bütün rəsmi işlər də rəsmi dil statusuna malik olan dildə (fars) həyata keçirilir.

Tablo: Ülkede 6 Yaş ve Üzeri Nüfusun Eğitim Yüzdesi Şehirde ve Köyde Cinsiyet Üzere 1986-2006 Yıllarında

Yıl	Altı yaş ve üzeri nüfus (bin kişi)			Yazar okur (yüzde)		
	Erkek ve kız	Erkek	Kız	Erkek ve kız	Erkek	Kız
Ülke toplamı						
1986	38709	19822	18887	61.78	71.02	52.08
1991	45856	23675	22181	74.07	80.64	67.06
1996	52295	26534	25761	79.51	84.67	74.21
2006	63920	32494	31425	84.61	88.74	80.34
Şehirli						
1986	21210	10907	10304	73.11	80.36	65.43
1991	26521	13727	12795	81.92	86.72	76.77
1996	32500	16593	15907	85.71	89.56	81.70
2006	43963	22372	21590	88.93	92.19	85.55
Köylü						
1986	17307	8818	8488	48.37	59.95	36.33
1991	19047	9799	9248	63.68	72.60	54.22
1996	19625	9857	9768	69.61	76.74	62.41
2006	19865	10075	9789	75.20	81.22	69.00

Qaynaq: İran Statistika Qurumu, 2006: 32

İranda savadlı olanların (yəni farsca), sadəcə cümlə yazıb və oxumağı bilənlərin nisbəti 84,6 faizdir. Bu nisbət 1996-cı ildə 79,5 %-dir (Mərkəze- amare- İran, 2006: 16). Bu məlumat görə İranda əhalinin çoxu oxuyub yaza bilir. Ancaq həqiqətən savadlı olanların nisbətinin bu nisbətə çox altında olduğunu düşünürük. Çünki inqilabdan sonra təhsil səfərbərliyi başlanılıb və savadı olmayan bütün vətəndaşlara evlərdə, məscidlərdə, məktəblərdə və çadırlarda dərs verilməyə başlandı. Ancaq tədris yalnız fars dilində aparıldığından bu səfərbərliyin fars olmayan etniklərə, xüsusilə türklərə yararlı olmadığı qənaətindəyik. Belə ki, bir çox insan bir və ya iki il vaxt itirdikdən sonra bir diplom alıb öy-

rəndiklərini istifadə etmədiyindən qısa bir zaman içərisində unudurdu. Öyrəndikləri fars dilində oxuma yazma, həqiqətən o dildə danışmaq üçün və ya televiziya izləyib anlamaq üçün kifayət deyildi. Bu cür (Təhsil kampaniyasından diplomlu olan, amma həqiqətdə savadlı olmayan) minlərlə insan var. Ölkənin hər bir yerində məktəbə getməyən 6 yaş üstü uşaqların sayı olduqca azdır. Bu da son 20 ildə bütün türk uşaqların, məktəblərdə təhsil aldıkları mənasına gəlir. Bundan da yeni nəsil türklərin iki dilli olduğu nəticəsinə gəlirik (Bicbabaei, 2012: 86-87).

Cədvəldəki rəqəmlər son 20 ildə təhsilin İran daxilində, şəhərlərdə və kəndlərdə sürətlə artmasını göstərir. Cədvələ görə savadlı qadın-

ların nisbəti həmişə kişilərdən az olmuşdur, ancaq son zamanlarda bu fərq (qadınların kişilərdən daha az təhsil aldığı) azalmağa başlasa da hələ də kişilərin oxumaq və yazmaq nisbəti daha çoxdur. Son illərdə universitetə qəbul olunan qadınların sayı kişilərdən daha çox olur (Sazeman-a senceş, www.senjesh.org.ir: 2007). Cədvəl şəhərlilərin təhsil nisbətini kəndlilərdən daha çox olduğunu göstərir.

İranda hər keçən gün savadlıların sayı artmaqda olsa da, türkcənin həyatiliyi baxımından son dərəcə mənfi nəticələr doğura biləcəyini düşündüyümüz bir həqiqət də türkcə oxuma yazma nisbətini sifra yaxın olmasıdır. Heç bir səviyyədə türk dilində təhsil verilmədiyi bir kontekstdə bu vəziyyətin qəribə bir yanı da yoxdur (Bicbabaei, 2012: 87).

Din vəziyyəti və statusu bir etnosun bütün sosial sahələrində həlledici amildir. İranda türklərin əksəriyyəti islamın şiə, bir qismi isə sünni məzhəblərindədir. Bununla yanaşı türklər arasında, goran (ələvi), ata kimi müxtəlif dini qrupların olduğu da məlumdur. Farsların da şiə olması münasibətilə türklərlə sıx əlaqə qurmaları bu gün türklərin assimilyasiya olmasına imkan verir. Türklərin və kürdlərin sıx əlaqə qurmama və qaynaşmamasının əsl səbəbi məzhəb ayrılığıdır. İnqilabdan sonra da dini bir hökumətin iş başına gəlməsi, üstəlik bu hökumətin şiə olması, türk-fars etnik qrupları arasında münasibətlərə daha çox imkan vermiş oldu.

Türklərin şiə olması onların assimilyasiya olmasını asanlaşdıran və katalizator rolunu oynasa da dini rituallarda hələ də türkcənin işlədilməsi İranda türklərin varlıqlarını davam etdirməkdə müsbət təsiri vardır. Yəni şiəlik iki istiqamətli bir rol oynayır.

1. Şiələrin hər zaman müctəhid deyilən bir imamları olur və onlar dini qanunları müctəhidin ya özündən və ya kitabından (dini risalə) öyrənirlər. Ancaq bu imamlar heç bir zaman kitablarını türkcə yazmağı və ya türkcəyə çevirməyi düşünməyiblər. Dini kitablar fars və ya ərəb dilində yazılır. Sadəcə, dini və məzhəbi şeirlər türkcə yazılır. İmamlar özləri türk olsalar belə, yazı dili kimi yalnız fars və ərəbcə öyrəniblər.

2. Şiə imamlar şiəliyin şərtlərinə uyğun olaraq ildə üç ay, yəni məhərrəm, səfər və ramazan ayları və bəzi digər xüsusi günlərdə minbərə çıxıb moizə oxuyurlar. Türk bölgələrində bu

moizələr türkcə aparılır. Ancaq bu moizələrin çoxunda ərəb və fars dillərindən alınmış yazı və sitatlarla qarışmış pozuq bir türkcədən istifadə edilir. Bütün dini dualar ərəbcə oxunur, ancaq çıxışların və ərəbcə duaların sonunda türkcə dualar da söylənilir. Məhərrəmlikdə Həzrət Hüseyni anmaq üçün "dəstə" adlanan dini qruplar yaranır və bu qruplar Həzrəti Hüseyn üçün şeirlər və mərsiyələr söyləyirlər və bəzi yerlərdə "şəbih" adlanan özəl tamaşalar da oynanır. Bunların hamısı türkcədir. Farslarla qarışıq bölgələrdə bəzi qruplarda türkcə və bəzi qruplarda isə türkcə və farsca olaraq canlandırılır. Artıq Tehran kimi yerlərdə türkcə mərsiyə demək bir kimlik halına gəlmiş görünür. İki dilli bölgələrdə belə qeyri-rəsmi və dini təşkilatlara biz çox rast gəlirik. İki dilli mühitdə bu cür təşkilatlar, bəzi özəl günlərdə, türklərin bir araya toplanmasını və təbii olaraq az da olsa türk dilinin işlənməyi bir sahənin yaranmasını təmin edir.

İranda hər il İmam Hüseyn haqqında yeni populyar şeir (mərsiyə) oxunur. Bu şeirlər xalqın dilində dolaşır, xüsusilə gənc nəsillər bu məsələyə çox maraq göstərir.

Bir millətin və ya etnosun ayaqda qalması və beynəlxalq və ya regional populyar bir davranış nümayiş etdirməsi mədəniyyətinə bağlıdır. Qəzet, jurnal, kinoteatr, teatr, poeziya məclisi, musiqi, kitab oxumaq, kitab nəşri, mədəni təşkilatlar və s. canlı və inkişaf etmiş bir mədəniyyət simvoludur. Mədəni tədbirlərdə dil amili bəlkə də ən mühüm rolunu oynayır. İranda türkcənin rəsmi olaraq tədrisi mövcud olmadığı üçün mədəni tədbirlərdə dil yönündə çox çatışmazlıq yaşanır. Türk bölgələrində mədəni fəaliyyətlər olduqca məhduddur. Bu tədbirlər bəzən türkcə bəzən də fars dilində aparılır. Ancaq bunlar türkcə olaraq həyata keçiriləndə təbii olaraq türklərin diqqətini daha çox çəkirlər. Türk bölgələrində də digər bölgələrdə olduğu kimi bir çox kino-teatr tamaşaçı azlığı üzündən qapanmışdır. Orta və kiçik şəhərlərdə teatr salonları yoxdur. Mədəni təşkilatlar xüsusilə kiçik şəhərlərdə və kəndlərdə yox deyiləcək qədər az olub şeir oxumaq məclisləri bir çox yerdə hər iki dildə aparılır. Bütün şəhərlərdə Mədəniyyət Nazirliyinin müvafiq idarəsi var, ancaq bunlar daha çox dini mahiyyətdə olan və fars mədəniyyəti üzərində fokuslanan tədbirləri dəstəkləyirlər. Qeyri-rəsmi mərasimlərin dili tamamilə türkcə

ikən, rəsmi mərasimlərdə türkcənin məhdud bir operativliyi də qeyd oluna bilər.

Təbrizdə hər həftə sonu aşıqların saz çalıb şeir söyləmələri uzun sürməmiş, 1980-ci ilin sonlarına doğru bu fəaliyyətlər islama zidd görülmüş və qadağan olunmuşdur (Gökdağ - Heyət, 2004: 59).

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, türklər mədəni məsələlərdə hər zaman qabaqcıl olublar. Səməd Sərdariniya "Təbriz şəhre-əvvəlinə" (Təbriz əsaslar şəhəri) adlı kitabında bu həqiqəti detallarına qədər incələmiş və bir çox nümunə göstərmişdir (Sərdariniya, 2005).

Yenə də qeyd edək ki, bir millətin və ya etnosun gələcəyi ziyalı təbəqənin mövqeyindən asılıdır. İranda türk dili və mədəniyyətinə bağlı bir ziyalılar qrupunun əmələ gəlmə tarixi, bunun səbəbləri və ictimai köklərini açıqlamaq hər nə qədər avtomatik aparılması zəruri görünən bir iş isə də mövzumuzdan kənara çıxır. Ancaq həqiqətən belə bir qrup hər zaman var olub, hal-hazırda isə daha aktiv bir mövqə qazanmışdır. Bu hissə türklüyü yaşamaqla kifayətlənməyib mədəni sahələrdə aktiv mövcudluğu və cəlbədicə obrazı ilə simvolik göstəricilərin möhkəmlənməsi və genişlənməsində dərin, ciddi və energetik vəzifəsini üzərinə götürür. 1980-ci ildən etibarən türk ziyalıları tərəfindən türkcə yazmaqda istifadə edilən ərəb əlifbasına bəzi diakritik işarələr əlavə olunması kimi tədbirlər həyata keçirərək türkcəyə uyğunluğunu təmin etmək yolunda bəzi addımlar atılmışdır. Bu barədə Həmid Nitqi əlifba üzərində çalışan digər alimlərin (K. Məşrutəçi, X. M. Savalan, M. T. Zehtabi, B. Behzad və s) də fikirlərini nəzərə alaraq ərəb əlifbasını türkcəyə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır (Gökdağ - Heyət, 2004: 60). 2000-2001-ci illərdə ərəb əlifbasının yəndən nəzərdən keçirilməsi ehtiyacı hiss ediləndə Tehranda iki ayrı Orfoqrafiya seminarı gerçəkləşmişdir. Gerçəkləşən bu görüşdə dilin adı (türk dili), əlifbanın adı, sait və samitlərin yazılışı, diftonqlar, həməzə, mürəkkəb sözlər və bu kimi digər məsələlər müzakirə olunmuş, elmi heyət tərəfindən hazırlanan layihə iştirakçılara paylanmış və alınan nəticələr gizli səsvermə yolu ilə seçilmiş, 3 nəfərlik bir komissiya tərəfindən qiymətləndirilmişdir (Türk dili yazı qaydaları, 2001).

Ancaq kitab, nəşriyyat və mətbuat orqanları bu gün bir millətin, xüsusən, dilinin həyatda

qalmasının ən mühüm dayağıdır. 1941-1946-cı illər arasında ölkənin xarici qüvvələr tərəfindən işğalı zamanı və mərkəzi hökumətin zəiflədiyi bir dövrdə Azərbaycan sosial və siyasi mübarizələrin mərkəz nöqtəsi halına gəldiyi kimi, Azərbaycan türk ədəbiyyatı da inkişaf etməyə başlamışdır. O vaxta qədər daha çox qəzəl və satirik şeirlər yazan Əli Fitrət, M. Biriya, H. Sahaf və Məhzun kimi şairlər artıq milli və sosial mövzularda şeir yazmağa başladılar. Uzun illər yasaqlı və ağır şəraitdə yaşadığından dolayı fars dilində şeir yazan Həbib Sahirin türkcə şeir yazması üçün gözəl şərait yarandı. 1960-cı illərdə rejim milli azlıqların tarixinə, dilinə, ədəbiyyatına, folkloru və etnoqrafiyasına aid bəzi əsərlərin nəşrinə imkan verirdi. Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərinin etnoqrafiyası haqqında monoqrafiya və məqalələr də dərc olunub. Azərbaycan türk folkloruna aid kitabçalar nəşr edilib. Bu illərdə Təbriz, Ərdəbil və Urmiya şəhərlərində fasilələrlə 7 ədəd həftəlik jurnal, bir ədəd də gündəlik ("Azərbaycan") qəzet var idi. 1970-ci illərdə isə bu say beşə düşdü. Tarix elmi tamamilə siyasi polisın nəzarəti altında idi. Şah rejimi milli şüurun artmasında ədəbiyyatın böyük rolunu nəzərə alaraq, türkcə ədəbi əsərlərin nəşrinə icazə vermirdi. Azərbaycan ədəbiyyatının böyük çətinliklərlə çap olunmuş (bəziləri gizli) əsərlərinin sayı çox azdır. 1979-cu ildə İran İslam Cümhuriyyəti qurulana qədər çox az sayda türkcə əsərin buraxılmasına icazə verilmişdir. Professor G. Doerfer, II Dünya Müharibəsindən 1969-cu ilə qədər İranda Azərbaycan türkcəsi haqqında ancaq 20 qədər dilçiliklə bağlı işin nəşr olunduğunu bildirir (Doerfer, 1969: 2).

1979-cu ildə şah rejiminin devrilməsi və İran İslam Respublikasının qurulmasından sonra yaranan nisbi bir hürriyyət şəraitində birdən-birə türkcə mətbuat və kitabda bir sıçrayış yaşanır. Onlarca qəzet və jurnal ana dili ilə nəşr etməyin həyəcanı ilə ilk illərdə milli şüuru qüvvələndirici yazılara üstünlük verirlər. İnqilabdan dərhal sonra yaradılan Təbriz Şairlər və Yazıçılar Cəmiyyəti 1980-ci illərin əvvəlində mətbu orqanı olan "Ülkər" jurnalında inqilabi tərifiylən yazıları türk dilində nəşr etdirirdi. Yenə bu illərdə Təbrizdə Gənc Şair və Yazıçılar Cəmiyyəti "Gənclik" adlı mətbuat orqanını eyni istiqamətdə nəşr edirdi. 1979-cu il aprelinde Tehranda qurulan Azərbaycan Şairlər və Yazıçılar Cəmiyyəti 1981-ci ilin fevralında

“Günəş” məcmuəsini çıxarmışdır. 1979-cu ilin martında Tehranda fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Mədəniyyəti Cəmiyyəti görkəmli şair Həbib Sahirin rəhbərliyi altında yaradılıb. “Yoldaş”, “İnqilab yolunda”, “Yeni yol” və bir çox jurnallar İran türklərinin problemlərini və istəklərini ələ alan yazılarla yanaşı, marksist baxışlara yer verdiyindən zaman-zaman rejim tərəfindən bağlanılıb (Gökdağ - Heyət, 2004: 59).

Tehranda Azərbaycan məsələlərini araşdıran bir qrup “Çənlibel” qəzetini çıxarmışdır. Heç bir qrup və partiya ilə əlaqəsi olmayan bəzi jurnallar da bu dövrdə çap olunmağa başlamışdır. Cavad Heyətin rəhbərliyi altında çıxan “Varlıq”, Təbrizdə nəşr olunan “Dədə Qorqud” jurnalları və “Furūğ-ü azadi” qəzetinin məşhur şair Yəhya Şeydanın nəzarətindəki türkcə bölümü türk mədəniyyəti yolunda mühüm işlər görmüşlər. 50 illik Pəhləvi idarəsində nəşr olunmanın açığı içində onlarca jurnal, yüzlərlə kitab nəşrini inqilabın ilk illərində gerçəkləşdirdilər. Yuxarıda adını sadaladığımız jurnal və qəzetlərin xaricində bir qisim türkcə və farsca çıxan bəzi jurnal və qəzetlərdən isə Təbrizdə “Odlar yurdu”, “Ulduz”, “Araz” qəzeti, “Molla Nəsrəddin”, “Dədə Qorqud” jurnalları, Sərabda “Vətən uğrunda” qəzeti, Tehranda “Azadlıq”, “Koroğlu”, “Azərbaycanın səsi” jurnallarıdır. Bu jurnalların əksəriyyəti 1979-1980-ci illər arasında nəşr edilmiş bir çoxu cəmi bir neçə nömrə çıxara bilmiş, bəziləri maddi sıxıntılar səbəbindən, bir qismi isə İran rəhbərliyi tərəfindən müxtəlif bəhanələrlə bağlanmaq məcburiyyətində qalmışdır. “Varlıq” jurnalı günümüzdə qədər nəşrini davam etdirmişdir. İnqilaba qədər İran türkləri arasında ana dilinin istifadəsinin qadağan edilməsi nəticəsində oxuma yazma bilənlərin az olmasını nəzərə alan bəzi partiya və cəmiyyətlər qəzet və jurnal nəşr etməyin yanında türkcənin öyrədilməsinə və yazılmasına yönəlik kurslar açdılar (Gökdağ - Heyət, 2004: 59).

Bunun yanında bir çox ziyalı tərəfindən, xüsusən Tehran, Təbriz, Ərdəbil, Qum, Sərab, Urmiya kimi bəzi mühüm şəhərlərdə türkcə təhsil və dil kursları açılıb folklor dərsləri də verilməyə başlamışdır.

1990-cı illərdə çox sayda türkcə qrammatika kitabı və lüğətin nəşr edildiyinə şahid oluruq. Azərbaycan Respublikasında buraxılan kitabların İran Azərbaycanında nəşr olunması bu dövrdə artmışdır (Heyət, 1992). 1993-cü ildə

Tehranda nəşr olunan Əbdül-Kərim Manzuri Hamneyinin “Mokəlimat-ı rüzmerre turki-farsi” (“Türkcə-farsca gündəlik danışmaq kitabı”) adlı əsəri türkcə-farsca danışmağa yönəlik söz rəhbəridir. Kitabda ərəbcə obrazları latın və kiril əlifbalarına çevirmək üçün bir tablo da yer alır. Kiril əlifbasının da cədvələ daxil edilməsi Azərbaycan Respublikasından gələcək mətnlərin oxunmasını asanlaşdırmaq istəyinə işarə edir. İran türklərinin folklor və xalq ədəbiyyatı sahəsində də bir çox kitab nəşr edilmişdir. Lüğət sahəsində çıxan kitabların sayı son illərdə artmaqdadır. Lüğətlərin əksəriyyəti iki dildə, xüsusilə də türkcə-farscadır (Gökdağ - Heyət, 2004: 65).

1985-ci ildə Qazi Günbəddə “Türkmən dilinin lüğəti”ni (tək dildə) dərc etdirdi. Fars dilindəki türkcə sözlərlə bağlı işlər də diqqətə layiqdir.

Bu dövrdə “Dədə Qorqud” dastanları 5 dəfə yayımlanmışdır. Azərbaycan türkcəsi ilə bir çox kitab nəşr olunarkən, türkmən və qaşqay türkcəsi üzərinə də bəzi qrammatika kitabları nəşr edilib. Ədəbiyyatla bağlı verilişlərə daha çox üstünlük verilmişdir. A.Sərrafiyə görə 1979-cu ildən günümüzdə qədər xalq ədəbiyyatı ilə bağlı 115 kitab çap olunmuşdur ki, bunlardan 90-ı Azərbaycan türkcəsi, 9-u fars, 10-u türkmən türkcəsi və 6-sı da iki dildə (türkcə-farsca) nəşr edilmişdir (Sərrafi, 1999: 68). Ancaq tarixlə bağlı işlərin sayı və keyfiyyəti olduqca məhduddur.

Hekayə və roman kitabları kimi də “Həyat faciələrindən” (G. Sabahi), “Qara çuxa”, “Son nağıl son əfsanə” (N. Mənzuri), “Göy qurşağı” (İ. Hadi), “Şaman” (Məmişadə) kimi əsərlərdən söz edilə bilər. İranda hər il təxminən 4000 kitab dərc olunur. Halbuki 1989-cü ildə türkcə yalnız 150 əsər dərc olunmuşdur. 1997-ci ildə Xatəmi dövrünün başlaması ilə türkcə jurnal və qəzetlər bir-birinin ardınca çap olunmağa başlamışdır. İran türkləri fars dilində təhsil aldiklərindən və bəzi məsələlərin türk olmayan iranlılar tərəfindən oxunmasını istədiklərindən dolayı qəzet və jurnalları iki dildə - türkcə və farsca olaraq dərc etmişlər. Bəzi jurnalların tamamilə fars (məsələn, “Yarpaq” jurnalı), bəzilərinin də tamamilə türkcə çıxdığı (məsələn, “Yurd” jurnalı) görülür. Bu tip mətbu orqanlarının sayı azdır. İran türklərinin çıxardığı jurnal və qəzetlər əsasən iki dillidir. Tələbə jurnal-

ları türkcə, farsca və ingiliscə çıxarkən, ərəb əlifbasının yanında bəzən latın əlifbasından da istifadə edirlər. İran rəsmi dairələrinin nəzarəti altında Azərbaycan Respublikası üçün yayımlanan “Körpü” adlı qəzet Şimali Azərbaycan yazı dilində və kiril (son zamanlar latın) əlifbasından istifadə edir. Türkmən türklərinin “Yarpaq” adlı jurnalı və türkmən türkcəsində çıxan “Səhra” qəzeti var. Xüsusilə İranda Xatəmi dövrü universitet tələbələrinin çıxardığı jurnallar diqqəti çəkir. Tehran, Təbriz, Ərdəbil, Xoy, İsfahan, Zəncan, Mərənd, Həmədan kimi şəhərlərdə yerləşən universitet tələbələri milli şüuru yüksəltmək, türk mədəniyyətini araşdırmaq və yaşatmaq məqsədilə əlliyyə qədər jurnal çıxarmışlar. Jurnalların adları türkcə sözlər olması və simvolik mənə daşımaları da diqqəti çəkir. Bundan başqa, İran Azərbaycan tələbələrinin yeni türkcə söz düzəltmə meyillərinin güclənməsi də diqqəti çəkir. Məsələn: biliyurd (universitet) və s. Ancaq Əhmedinejad dövrünün başlaması ilə bu dövr də sönük vəziyyətə gəlmişdir (Gökdağ - Heyət, 2004: 67-68).

“Varlıq” jurnalının ilk sayı aprel 1979-cu ildə Tehranda dərc olunur. Yazıların təqribən 20 faizinin fars dilində nəşr edildiyi jurnalın ilk saylarında “mədəni-ictimai jurnal” ifadəsi yer alır. İlk illərdə ayda bir çıxan jurnal, daha sonra iki ayda bir və üç ayda bir çıxmağa başlamışdır. “Varlıq” jurnalının çıxdığı illərdə İran türklərinin ədəbi dil üslubu tam olaraq inkişaf etməmişdi. Orfoqrafik və punktuasiya işarələri məsələsində bir birlik olmurdu. İnkilabdan sonra mətbuatda dil problemi ortaya çıxmışdı. Şimali Azərbaycanın ədəbi dilinə əsaslanan yazı dilində bir yeniləşmə prosesi başlayıb. Jurnal ilk zamanlarda dil-üslub problemini tədricən aradan qaldıraraq, ərəb əlifbası ilə sözlərin asan oxunmasını təmin etmişdir. Türklərin istifadə etdiyi ortaq kəlmələrə də səhifələrində yer verən dərgi Qaspiralının “Tərcüman” qəzetinin yüz il əvvəlki vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdür. O dövrdə Təbriz dialektinin ədəbi dil olaraq seçilməsi yönündəki bəzi fikirlər irəli sürülərkən, “Varlıq” jurnalı, bir xalqın iki yazı dili olmaz deyərək rus kəlmələri dəyişdirərək Azərbaycan Respublikasında istifadə edilməkdə olan ədəbi dili tətbiq etməyə çalışırdı. Jurnalın müəllifləri xüsusilə də C. Heyət və H. Nıtqi Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində Türkiyə türkcəsindən də bəzi kəlmə və terminlər əlavə edərək həm Azər-

baycanda (Cənubi və Şimali), həm də Türkiyədə yarayan bir türk dili yaratmağa çalışmışlar (Gökdağ - Heyət, 2004: 70). Xaricdə İran türkcəsi və türkləri haqqında çıxan onlarca jurnal və qəzetin başında İsveçdə çıxan “Tribun” jurnalı gəlir.

Ancaq diqqət edici məqam bu kitab və jurnalların hansı çətinliklərlə nəşr olunmasına baxmayaraq, oxunmasıdır. Müşahidələrimiz bu cür yazıların ya çox az oxunduğunu, ya da heç oxunmadığını göstərir. Bu nəticə türkcə savadlıların sayının olduqca az olması, yazıların keyfiyyətinin oxucuları qane etməməsi, kütlələrdə türkcə oxuma vərdişinin yaranmaması, yazıların əksərinin türk millətçiliyi ilə bağlı olması və türklərin bir çoxunun belə bir qayğısı olmaması kimi səbəblərdən qaynaqlanır. Buna görə də belə bir mənzərənin qarşısında İranda türkcə təhsilin necə olduğu aydın görünür.

Yuxarıda göstərdiyimiz vəziyyəti dəyərləndirmə türkcə təlim- tərbiyə işlərini bədbin göstərsə də sevgilərimiz bu gedişatın tərsini göstərməkdədir. Təbriz universitetində seçməli və bölümü olaraq Azərbaycan türkcəsi öyrədilməkdədir. Başqa universitetlərdə seçməli olaraq Azərbaycan türkcəsi öyrədilməkdədir. Yeni açılan Azərbaycan Mədəniyyəti İnstitutu türkçe kursları verəcəkdir. Əllamə Tabataba'i universitetində 2002-ci ildə açılan Türkoloji bölümü bugünədək fasiləsiz olaraq bakalavr təhsili səviyyəsində türkcə təhsil verməkdədir. Tehran'da Türkiyə Səfirliyi nəzdində Kültür Müstəşarlığı uzun bir süre türkcə kursları təşkil etdi. Ancaq Yunus Əmrə İnstitutu Tehran'da açıldıqdan sonra bu vəzifə Yunus Əmrə İnstitutuna devredildi. Təxminən ildə 700 nəfər bu mərkəzə türkcə kursları almaktadırlar. Digər tərəfdən bundan əlavə Tehrandə və İran'ın bir çox şəhirlərində özəl dərshanelərdə türkcə kursları verilməkdədir. Bu kurslara yoğun tələb vardır. 2015 sentyabr ayında Urmiyə universitetində Türkoloji bölümü açıldı. Tehran universitetində Türkoloji və Türkoloji bölümləri açılmaqdadır. Ancaq bu kurslar və bölümlər Türkiyə türkcəsində yapılmaktadır. Azərbaycan türkcəsində tədrisin sadəcə Təbriz universitetində həyata keçirilməkdədir.

Bütün bunlardan və oxşar təsbitlər kontekstində yaxın gələcəkdə İranın genəlinde xalq tərəfindən türkcə eğitimi için ciddi bir ehtiyac və tələb yaranacağını və dövlətin de bu ehtiyac

və tələbi ödəmək zorunda qalacağını düşünməkdəyik.

Gələcəyə baxış: İran sahib olduğu gənc, dinamik və çox mədəniyyətli şəkli ilə hər keçən gün liberallaşma yolunda böyük addımlar atmaqdadır, bu hərəkət və dəyişim şübhəsiz (sınıflar arasındakı fərqlərin azaltılması kimi) yalnız sosial alanla sınırlı qalmayıp (çeşitli millətlər arasındakı bəlli gerilimlərin azaltılması şəklində) millî alanda da özünü göstərəcəkdir. Mövcud gerilimlər və hər şeydən öncə İran'ın bir çox millətdən meydana gəlmiş bir dövlət olduğu (İran hökuməti tərəfindən də) bir məsələ de-

ğilmiş kimi inkâr edilməyəcək bir faktıdır. Amma bu gerilimlərin aradn qaldırılacağına dair müsbət işartılar da vardır. İran'ın azınlıq konumunda olan və ya azınlıq muamələsi görən halkları özəlliklə hər zaman türklər barışçıl yollara başvurmuş, öz haqlarını tələb etmə təşəbbüsündə bulunmuşlardır. Bu tutumun dövlət dairələrini də getdikcə müsbət şəkildə təsir etdiyi təəssüratı yaranmaqdadır. İran günün birində bərabər hüquqlara sahib olacaq dilləri və kultürləriylə şərqin İsveçrə'si durumuna gələ bilər (Doerfer, 1969: 11).

ƏDƏBİYYAT

1. Afşar, İrec, 1989, Zəban-e Farsi Der Azərbaycan I, II, Mahmut Afşar Vakfı Yay., Təhran.
2. Barutcu Özönder, S., 1999, "Genel Türklük Alanı Çerçivəsində, Türk Dilinin Durumu, İleriye Dönük Bakış və Yaklaşımlar", KÖK Araştırmalar C 1, S. 1.
3. Bekbabayi, Behruz, 2004, İran və Azərbaycan Cumhuriyərində Azərbaycan Türkçesinin Söz Varlığı Karşılaştırması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pejuheşgah Elum e Ensani və Motaletat Farhangi.
4. Bıcbabaei, Behrouz (BEKBABAYI, Behruz), 2012, Malekan (Melek Kendi) İli Ağzı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
5. BOSNALI, Sonel, 2004, "İran'da Diller Çatışması və Azeri Türkçesinin Konumuna Toplumdilbilimsel Bir Bakış", Dilbilim Araştırmaları, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul.
6. Bosnali, Sonel, 2007, İran AzərbaycanTürkçesi Toplumdilbilimsel Bir İnceleme, Kebikeç Yay., İstanbul.
7. Doerfer, Gerhard, 1969, "İran'daki Türk Dilleri", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 1-11, TDK, Ankara.
8. Ercilasun, Ahmet Bican, 2008, Türk Dili Tarihi, Akçağ Yay., Ankara.
9. Gökdağ, B. A., M.R. Heyet., 2004, "İran Türklerinde Kimlik Meselesi". Bilig, Sayı:30, Yaz, Ahmet Yesevi Üniversitesi.
10. Heyet, Cevad, 1989, "Şehriyar", Türk Dili və Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, İzmir.
11. Heyet, Cevad, 1993, "Azərbaycan'ın Türkleşməsi və Azeri Türkçesinin Teşekkülü", Varlık, Sayı 87, Təhran.
12. Heyet, Cevad, 2002, "Nasionalizm və Bastangerayı Der İran", Varlık, s. 126-3, Təhran.
13. Heyet, M., 2005, "Meşrutiyet Dönemi Azərbaycan'ında (İran'da) Türkçe Metbuat və Neşriyat", Varlık, s. 138 – 139. Sayfa 134 / 847
14. Kanun-e Esasi-ye Cumhuri-ye Eslâmi-ye İran (İran İslam Cumhuriyeti Anayasası), 1991, İran Kültür Bakanlığı Yay., Təhran.
15. Moderresi, Yehya, 1989, Derâmedî ber Camee Şinâsi-ye Zəban (Toplum dil bilimine Giriş), Mo'essesye Motale'at və Tehgigat e Ferhengi, Təhran.
16. Netâyec Kolli-ye Âmar-e Nüfus və Mâskân (Genel Nüfus və Ev Statiklerinin Sonuçları), 2011, Merkez-e Amar-e İran, Təhran.
17. Nutki, Hamit, 1979, "Ağaran Fecri Selamlarken...", Varlık, Sayı 1, Təhran.
18. Nutki, Hamit, 1979, "Mesele-ye Ferheng-e Akvam-e Mohtelef-e İran və Kanun-e Esasi Cumhuri-ye İslami", Varlık, s. 2, Təhran.
19. Resulzade, M.E., 1993, İran Türkleri, (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, M. İrfan), İstanbul.
20. Sarrafi, A., 1999, "İran Türklerinin Dili və Folkloru", Varlık, s. 114-3.
21. Serdarinia, S., 2005, Tabriz Öncüller Şehri (Tabriz Şehr e Evvəlilha), Axtar, Tabriz.
22. Türk Dili Yazı Quralları, 2001, (Haz. İbrahim Refref), Varlık, s. 120-1, Endişeye Nov Yayın Evi, Təhran.
23. Zehtabi, M.T., 1998, Tarix-e Dirin-e Tork'hâye İran, (İran Türklerinin eski tarihî), Axtar, Tabriz.
24. İran İstatistik Kurumu (Merkez-i Amar-i İran): www.amar.org.ir
25. İran İstatistik Kurumu (Merkez-i Amar-i İran): www.sci.org.ir
26. Sazeman e Senceş: www.senjesh.org.ir

Behruz BİCBABAEİ

THE SITUATION OF TURKISH LANGUAGE IN IRAN

SUMMARY

Turks consists of the forty percentage of Iran people. Though they durable live in the North-west and North-east of Iran, but also spread in all the territories of Iran. There is no any province of Iran where turkish people do not live. As you know there is no turkish education in Iran. But it is possible to begin this education in the nearest future. Therefor before turkish education begin in Iran the condition must be learnt and cleared. It is necessary the scientific preparations in the nearest future.

In this article we will try to define the condition in Iran. We will try to learn the position of the people and state. which problems and necessity exist to begin Turkish education in Iran. We will analyse the works which has done for education. We look the work, which must be done in future.

Keywords: *Turkish language in Iran, Azerbaijani Turkish, Turkey Turkish, Iranian Turks.*

Бахруз БЕКБАБАИ

СОСТОЯНИЕ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА В ИРАНЕ

РЕЗЮМЕ

Минимум 40% населения Ирана составляют турки. Хотя они интенсивно прожиают на севере-западе и северо-востоке Ирана,они рассеяны по всему Ирану. Таким образом, в Иране,состоящем из тридцати двух провинций, нет ни одной провинции,где бы там не проживали турки.Как известно, турецкий язык в Иране не преподаётся. Однако признаки прогресса позволяют предположить, что турецкое образование будет организовано государством,по крайней мере частично, в ближайшем будущем.По этой причине ситуация должна быть прояснена до расширения турецкого образования в Иране. В ближайшее время в этом напрвлении необходимо провести научную подготовку. В этой статье мы постараемся определить ситуацию в Иране с учётом условий и обстановки.

Мы постараемся изучить позицию народа и государства в этом вопросе,показав необходимость и проблемы турецкого языка и преподавания в Иране.Мы проанализируем то,что сделано и будет сделано в сфере образования.Будем наблюдать, какие работы предстоят проделать в будущем.

Ключевые слова: *турецкий язык в Иране,азербайджанский турецкий,иранский турецкий.*